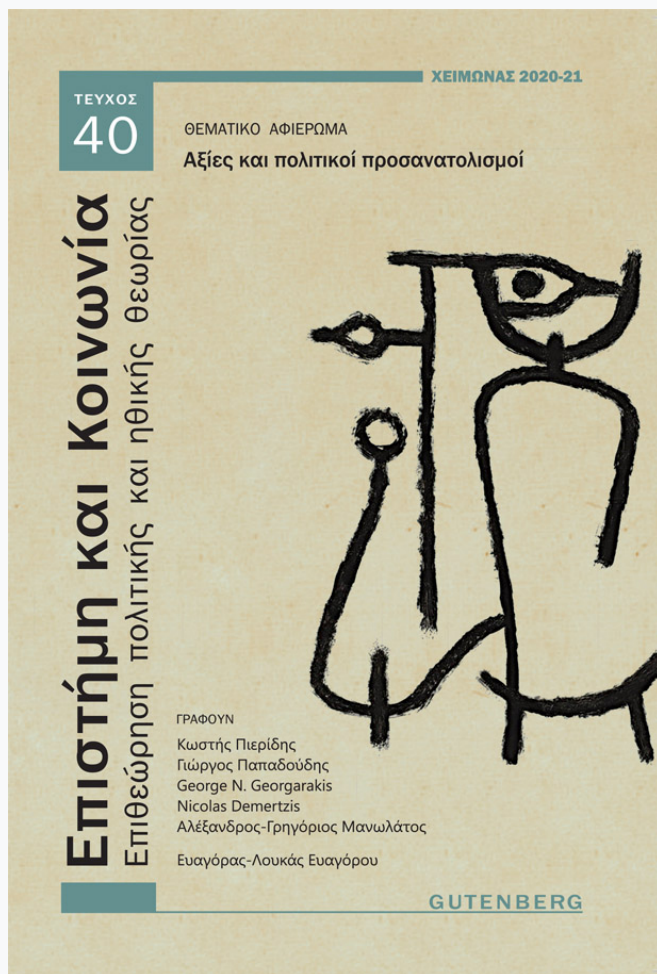


# Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 40 (2021)

Αξίες και Πολιτικοί Προσανατολισμοί



## Βιβλιογραφικό Δοκίμιο / Άσκηση εξουσίας: Η βυζαντινή και η αναγεννησιακή δυτική σκέψη

Ευαγόρας Λ. Ευαγόρου

doi: [10.12681/sas.20854](https://doi.org/10.12681/sas.20854)

Copyright © 2021, Ευαγόρας Λουκάς Ευαγόρου



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Ευαγόρου Ε. Λ. (2021). Βιβλιογραφικό Δοκίμιο / Άσκηση εξουσίας: Η βυζαντινή και η αναγεννησιακή δυτική σκέψη. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 40, 169–180. <https://doi.org/10.12681/sas.20854>

*Ευαγόρας - Λουκάς Ευαγόρου\**

ΑΣΚΗΣΗ ΕΞΟΥΣΙΑΣ:  
Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΗ  
ΔΥΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

---

Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος, *Ο Ηγεμών*,  
μτφρ.-σχόλ. Ι. Πλεξίδου, Αθήνα: Αρμός 2007, σελ. 113.

Νικολό Μακκιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Η. Ανδρεάδη, Αθήνα:  
Κάκτος 2006, σελ. 230.

Ένα διαχρονικό ζήτημα που απασχολεί την πολιτική σκέψη είναι αυτό που αφορά τη σχέση του ηγεμόνα-ηγέτη με την εξουσία την οποία κατέχει και κατ' επέκταση τη σχέση του με την κοινωνία, ως αποτέλεσμα του τρόπου διαχείρισης της εξουσίας. Παράλληλα, ένα κρίσιμο ζήτημα που παρατηρείται στις ημέρες μας σε σχέση με το ζήτημα της ηγεσίας, είναι η έλλειψη τις τελευταίες δεκαετίες τόσο στην Ευρώπη όσο και στον υπόλοιπο κόσμο ικανής πολιτικής ηγεσίας. Οι μεγάλοι ηγέτες, όπως αυτοί που βρέθηκαν στα ηνία των κρατών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, πλέον απουσιάζουν. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της έλλειψης είναι η αδυναμία των σύγχρονων ηγετών να ηγηθούν με τρόπο που θα μπορούσε να εμπνεύσει τις κοινωνίες τους

---

\* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,  
Πανεπιστήμιο Πειραιά <evaghorou@gmail.com>

αλλά και οι ίδιοι να γίνουν πρότυπα ηγεσίας για μελλοντικούς ηγέτες.

Στη βάση των πιο πάνω διαπιστώσεων και στο πλαίσιο της σχέσης ηγεσίας και εξουσίας είναι επιτακτική η ανάγκη να προσδιοριστούν τα στοιχεία και χαρακτηριστικά τα οποία κάνουν έναν πολιτικό ηγέτη να είναι χρήσιμος για τον λαό του, αναδεικνυόμενος κατ' επέκταση σε σημαντικό ηγέτη. Εστιάζοντας σε παλαιότερα έργα που επικεντρώνονται στην ανάλυση της έννοιας της ηγεσίας, ακόμα και αν αυτά αφορούν διαφορετικές εποχές από τη σημερινή δική μας, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε κρίσιμα χαρακτηριστικά και να αντλήσουμε χρήσιμα συμπεράσματα για το πώς ασκείται η ηγεσία και πώς διαχειρίζεται την εξουσία ένας ηγέτης. Στην πληθώρα των συγγραμμάτων που αναφέρονται στην ηγεσία (βλ. Νικιάς 2017) υπάρχουν δύο σημαντικά έργα που καταπιάνονται με το συγκεκριμένο θέμα. Το ένα είναι 'Ο Ηγεμών' του Πατριάρχου Φωτίου και το άλλο *Ο Ηγεμόνας του Μακιαβέλι*.

Το 'Ο Ηγεμών' του Πατριάρχου Φωτίου είναι επιστολή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προς τον Μιχαήλ, άρχοντα της Βουλγαρίας, με τίτλο 'Τι εστί έργον άρχοντος', η οποία περιλαμβάνει νουθεσίες του Φωτίου προς τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας σχετικά με τον τρόπο που ασκείται η διοίκηση. *Ο Ηγεμόνας του Μακιαβέλι* είναι ένας μικρός τόμος που ετοίμασε ο συγγραφέας για τον Λαυρέντιο των Μεδίκων τον Μεγαλοπρεπή, ως δείγμα της αφοσίωσής του, αποτέλεσμα της γνώσης που αποκόμισε από την ενασχόλησή του με την πολιτική αλλά και τη μελέτη των αρχαίων. Τόσο η επιστολή του Φωτίου, που πιθανολογείται ότι γράφτηκε μεταξύ 865 και 866 μ.Χ. (Stradoudaki-White & Berrigan 1982: 33, σημ. 40), όσο και το έργο του Μακιαβέλι, που γράφτηκε το 1513 μ.Χ. (Ανδρεάδη 2006: 8), αποτελούν πηγές πληροφοριών αναφορικά με την αντίληψη των Βυζαντινών και της αναγεννησιακής νεωτερικής δυτικής σκέψης αντίστοιχα για την ουσία της πολιτικής και για την εξουσία που έχουν οι ηγεμόνες. Τα δύο συγγράμματα θεωρείται ότι αποτελούν οδηγούς για την ιδανική ηγεσία, οι δε προτάσεις τους

αποτέλεσμα του πολιτιστικού και πολιτικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο έζησαν και έδρασαν οι συγγραφείς τους.

Ακολούθως επιχειρείται ο κριτικός σχολιασμός των δύο έργων και παράλληλα η ανάδειξη των χαρακτηριστικών μιας ηγεσίας που θα μπορούσαν να αποτελέσουν εφόδια στους σύγχρονους ηγέτες. Η κριτική οπτική των δύο έργων γίνεται υπό το πρίσμα της πολιτικής επιστήμης με σκοπό, πρώτον, να προσδιοριστεί τι κάνει τα δύο έργα άξια αναφοράς, δεύτερον, να αναδειχθεί η χρησιμότητά τους σήμερα και, τρίτον, να επισημανθούν οι ερευνητικές προοπτικές που μπορούν να διανοίξουν τα δύο αυτά κείμενα. Στη βάση των συγκεκριμένων μεθοδολογικών σκοπών το παρόν βιβλιογραφικό δοκίμιο εστιάζει στα ακόλουθα: πρώτον, αναδεικνύεται η κρισιμότητα της συγκριτικής θέασης των δύο έργων, καθώς η επισήμανση των διαφορών που έχουν τόσο στη σκέψη όσο και στις προτροπές τους, αλλά και των όποιων συγκλίσεων παρουσιάζουν μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση της αντίληψης που έχουν για την πολιτική δύο διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις. Δεύτερον, αναζητείται στους λόγους των δύο αυτών έργων τι θα ήταν κρίσιμα σημαντικό για τους σύγχρονους ηγέτες, προκειμένου να γίνουν παραγωγικοί και σημαντικοί για τις κοινωνίες τους, καθώς και στα δύο έργα είναι εμφανής η κανονιστική φόρμα των λόγων τους ως διατακτικές προτροπές προς την ηγεσία. Τρίτον, αναδεικνύει συγκεκριμένα χωρία των δύο κειμένων με επίκεντρο τις αναφορές για τον χαρακτήρα και τον τρόπο σκέψης του ηγεμόνα, για να σχολιαστούν με κριτική χροιά όψεις της ουσίας των όσων ο Πατριάρχης Φώτιος και ο Μακιαβέλι καταθέτουν και αφορούν τον ηγέτη και το πολιτικό γεγονός.

Στα δύο αυτά κείμενα έχουμε δύο διαφορετικές μεταξύ τους κοσμοαντιλήψεις για την πολιτική, με αποτέλεσμα μια κρίσιμη διάσταση που τα αφορά να είναι η συγκριτική τους ανάλυση. Μέσα από τις προτροπές του Φωτίου προς τον Μιχαήλ αναδεικνύεται η κοσμοαντίληψη των Βυζαντινών για την πολιτική ηγεσία και τον ιδεατό της τύπο, δηλαδή του βυζαντινού τρόπου αναφορικά με το 'άρχειν', αλλά και των βυζαντινών χαρακτηριστικών που πρέπει να έχει ένας ηγέτης. Χαρακτηριστι-

κά, ο Γιανναράς (2007: 7-8), που προλογίζει το βιβλίο, σημειώνει ότι στο κείμενο του Φωτίου αντικατοπτρίζεται η ελληνική αντίληψη, με αναφορά στον βυζαντινό κόσμο, για τον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας και επιπρόσθετα, συμπληρώνει, ότι αυτό αναπόφευκτα μπαίνει σε άμεση σύγκριση με τον αντίστοιχο τρόπο που προτείνει ο Μακιαβέλι στον δικό του *Ηγεμόνα*, ο οποίος αντικατοπτρίζει τη νεωτερική μέθοδο για την άσκηση της εξουσίας. Ο Μακιαβέλι καταθέτει την αναγεννησιακή δυτική σκέψη αναφορικά με την πολιτική δράση και αποτελεί την κυρίαρχη εκδοχή της δυτικής νεωτερικής σκέψης αναφορικά με την πολιτική δράση και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από τον ηγεμόνα.<sup>1</sup>

Αν η βυζαντινή αντίληψη περί άσκησης διοίκησης, όπως φανερώνεται από το συγκεκριμένο έργο του Φωτίου, διαφοροποιείται από τη νεωτερική, έχοντας κάτι διαφορετικό να προσκομίσει στην πολιτική σκέψη, τότε τι θα μπορούσε να ήταν χρήσιμο στις ημέρες μας από τον λόγο του Φωτίου; Αντίστοιχα, τι είναι κρίσιμο στις ημέρες μας από όσα ο Μακιαβέλι καταθέτει στον *Ηγεμόνα* του ως προτάσεις αναφορικά με την πραγματική πολιτική; Τα ερωτήματα αυτά έχουν κρίσιμες οντολογικές προεκτάσεις στην πολιτική σκέψη και ο προβληματισμός που θέτει η σύγκριση της ουσίας των δύο αυτών έργων ανοίγει νέους ερευνητικούς ορίζοντες όχι μόνο σε μεθοδολογικούς επιστημονικούς όρους, αλλά και σε όρους εμπειρικούς που αφορούν την πολιτική πράξη. Η διαφοροποίηση της πολιτικής σκέψης, όπως αυτή τεκμαίρεται από τα δύο έργα, μπορεί να φωτίσει διαφορετικές πλευρές όσον αφορά τους λόγους για τη σύγχρονη ένδεια σε πολιτικές ηγεσίες.

Μία σημαντική διάσταση των δύο έργων είναι αυτή του κανονιστικού τους χαρακτήρα. Οι συγγραφείς τους καταθέτουν μία κανονιστική φόρμα για την πολιτική πράξη και τον ηγεμόνα πέρα από τον χρόνο και τον χώρο, που θα μπορούσε να ισχύει και σε άλλες ιστορικές περιόδους. Έτσι, τα δύο αυτά κείμενα θα

1. Για μία αγγλική έκδοση του κειμένου του Μακιαβέλι *Ο Ηγεμόνας* βλ. Machiavelli (1992).

μπορούσαν να ιδωθούν με βάση τη διαχρονικότητα που έχουν οι επισημάνσεις τους για την εξουσία και οι παραινετικοί τους λόγοι, υπό το πρίσμα των σύγχρονων πολιτικών αντιλήψεων και πεπραγμένων, και να ελεγχθούν αναφορικά με το πόσο χρήσιμα είναι στη συζήτηση σύγχρονων πολιτικών προβληματισμών. Άλλωστε, ο αποφθεγματικός λόγος τόσο του Φωτίου όσο και του Μακιαβέλι θα μπορούσε να έχει πρακτική εφαρμογή από άλλους ηγεμόνες πέρα από αυτούς για τους οποίους τα δύο κείμενα γράφτηκαν. Επιβεβαιωτικές για την πίστη των δύο συγγραφέων στο κανονιστικό πλαίσιο των έργων τους και τη διαχρονικότητα του λόγου τους είναι οι αποστροφές στα έργα τους. Ο Φώτιος (2007: 25) σημειώνει χαρακτηριστικά, ‘...διότι είναι κοινή η φύση των ανθρώπων, επομένως και οι προσταγές είναι κοινές...’, ενώ ο Μακιαβέλι (2006: 14) ‘...να μιλάει και να υποδεικνύει πώς πρέπει να κυβερνούν οι ηγεμόνες...’. Δηλαδή, και οι δύο συγγραφείς θεωρούν ότι η ανθρώπινη φύση δεν αλλάζει στον χώρο και στον χρόνο και ότι οι προτροπές τους προς τον Μιχαήλ και τον Λαυρέντιο των Μεδίκων, αντίστοιχα, θα μπορούσαν να αφορούν και άλλους ηγεμόνες, σε άλλους τόπους και χρόνους.

Στη βάση της κανονιστικής φόρμας των δύο έργων επιχειρείται η εξαγωγή συμπερασμάτων για την άσκηση πολιτικής σήμερα. Για τον Φώτιο, στην προεισαγωγή του βιβλίου, ο Πλωρίτης (2007) αναδεικνύει και καταθέτει τις προτροπές του αναφορικά με το τι θα μπορούσε ένας πρωθυπουργός στις μέρες μας να έχει υπόψη ασκώντας εξουσία, στη βάση των επισημάνσεων του Φωτίου αναφορικά με την άσκηση εξουσίας. Για τον Μακιαβέλι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Ανδρεάδη (2006: 9) στο σημείωμά της για το συγκεκριμένο έργο ‘... [ο Μακιαβέλι] τόλμησε να μιλήσει για πράγματα που, παρότι αποτελούν τους σταθερούς κανόνες που ακολούθησαν και ακολουθούν οι περισσότεροι ηγεμόνες και οι κάθε είδους ηγεμονίσκοι όλων των εποχών, δεν λέγονται’.

Κατά συνέπεια, τα δύο έργα θα μπορούσαν να διαβαστούν ως ένας οδηγός για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, τουλάχιστον ως προς τον τρόπο που τον έβλεπαν οι Βυζαντινοί και οι Ιταλοί της Αναγέννησης αντίστοιχα, με τη συνθήκη ότι η βα-

ρύτητα των προτροπών του Φωτίου και του Μακιαβέλι στη σύγχρονη άσκηση πολιτικής τίθεται υπό έλεγχο αναφορικά με τη συμβατότητά της. Σε αντίθεση με την προοπτική του να ιδωθούν τα έργα ως οδηγοί των ηγετών σήμερα, θα μπορούσε να εξεταστεί το αν τα έργα του Φωτίου και του Μακιαβέλι έχουν μία επιστημονική επαληθευσιμότητα με κριτήρια τις πρακτικές του σήμερα.

Μια τρίτη διάσταση που αναδεικνύει το παρόν βιβλιογραφικό δοκίμιο είναι η επισήμανση κρίσιμων θεματικών του περιεχομένου των κειμένων του Φωτίου και του Μακιαβέλι, με επίκεντρο τις αναφορές για τον χαρακτήρα και τον τρόπο σκέψης του ηγεμόνα, θεματικών των οποίων ο περαιτέρω σχολιασμός και η έρευνά τους θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη θεωρητική και εμπειρική συζήτηση για το πολιτικό γεγονός. Επί της ουσίας, άλλωστε, ο πολιτικός και φιλοσοφικός αναστοχασμός στα υπό αναφορά κείμενα αφορά το διαχρονικό ζήτημα της ουσίας της πολιτικής πράξης και των επιδιωκόμενων στόχων σε σχέση με την πολιτεία. Κατά συνέπεια, μία άλλη παράμετρος που κάνει άξια αναφοράς τα συγκεκριμένα έργα είναι η ίδια η ουσία αυτού που πραγματεύονται, δηλαδή το πολιτικό γεγονός και την πολιτική πράξη. Άλλωστε, και οι δύο συγγραφείς στον λόγο τους παρουσιάζουν μια σειρά προτροπών στους Μιχαήλ και Λαυρέντιο των Μεδίκων που έχουν ευρύ πολιτικό πλαίσιο, από τις οδηγίες για τη σωστή εμφάνιση, τη γλώσσα και τον τρόπο συμπεριφοράς έως τον τρόπο διαχείρισης των προβλημάτων του λαού/της πόλης τους. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι το περιεχόμενο του έργου του Μακιαβέλι έχει τύχει μεγάλης και πολυδιάστατης ανάλυσης, ερμηνείας και σχολιασμού παγκοσμίως σε θεωρητικό, μεθοδολογικό και εμπειρικό πλαίσιο, ενώ αντίθετα το περιεχόμενο του κειμένου του Φωτίου δεν έχει αναλυθεί σε μεγάλο βαθμό.<sup>2</sup>

Συζητώντας για την ουσία της πολιτικής πράξης, μία κρίσιμη θεματική είναι αυτή που αφορά τον χαρακτήρα του πολιτικού και ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο αυτός σκέφτεται. Στη

2. Για μία ενδεικτική παράθεση των κυριότερων έργων που έχουν γραφεί για τον Ηγεμόνα του Μακιαβέλι βλ. στο Machiavelli (1992, σελ. xxv-xxvii).

βάση της αριστοτελικής επισήμανσης ότι τον καλό ή κακό άρχοντα τον φανερώνει ο τρόπος με τον οποίο ασκεί την εξουσία (Αριστοτέλης 2006: 27, 29), τόσο το έργο του Φωτίου όσο και το έργο του Μακιαβέλι αποτελούν νουθεσίες συγγραφέων προς ηγεμόνες, με σκοπό να επισημανθεί στους τελευταίους τι είναι καλό και χρήσιμο για τον λαό και την πόλη τους και τι πρέπει να αποφευχθεί. Δηλαδή, οι συγγραφείς υπαγορεύουν έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς και χαρακτήρα, όπως αυτοί κρίνουν ότι είναι ο ιδανικός, που θα καθορίσει και το πώς ο ηγεμόνας θα σκέφτεται προκειμένου να υπάρξουν ευεργετικά αποτελέσματα για τον λαό του και για την εξουσία του.

Όπως σημειώνει ο Πλεξίδης (2007: 18-19) στην Εισαγωγή του βιβλίου για το έργο του Φωτίου, το συγκεκριμένο έργο ανήκει στην κατηγορία των ‘ηγεμονικών κατόπτρων’, στα οποία ο συγγραφέας τους, έχοντας μια ξεχωριστή σχέση με τον ηγεμόνα, μπορούσε μέσω αυτών να δώσει σημαντικές συμβουλές σχετικά με τις υποχρεώσεις του αυτοκράτορα-ηγεμόνα και να διατυπώσει σοβαρές προειδοποιήσεις. Μία σημαντική επιστημονική προοπτική υπό το πρίσμα του χαρακτήρα των ‘ηγεμονικών κατόπτρων’, θα ήταν η σύγκρισή του με τους λόγους των αρχαίων συγγραφέων, όπως του Ισοκράτη στις επιστολές του προς Νικοκλέα, του Πλάτωνα στον *Πολιτικό* του, του Σενέκα, καθώς στα έργα τους ακολουθούν την ίδια λογική και δομή (Πλεξίδης 2007: 19). Θα μπορούσαμε άλλωστε να υποθέσουμε ότι ο Φώτιος για τη δημιουργία του έργου διάβασε και επηρεάστηκε από τους λόγους αρχαίων συγγραφέων, καθώς, όπως σημειώνει ο Πλωρίτης (2007: 10), η συγκεκριμένη επιστολή αρδεύεται από την πολιτική σοφία των αρχαίων Ελλήνων. Κατά αντιστοιχία, το έργο του Μακιαβέλι αποτελεί καρπό των γνώσεων που αποκτήσε ο συγγραφέας του από τη συμμετοχή του σε διπλωματικές αποστολές ως κρατικός υπάλληλος της φλωρεντινής κυβέρνησης, αλλά και από τη συνεχή μελέτη των αρχαίων ανδρών, τις οποίες καταθέτει στον Λαυρέντιο των Μεδίκων τον Μεγαλοπρεπή ως υπόδειγμα για το πώς κυβερνούν οι ηγεμόνες. Ο Σαλκίτζογλου (2006: 180-181), στο κείμενό του ‘Επιλεγόμενα’, που βρίσκεται στην έκδοση του υπό αναφορά έργο, αναφέρει



ότι ‘... [ο Μακιαβέλι] σαν τέλειος τεχνοκράτης, όπως θα λέγαμε σήμερα, δεν έπαψε —παρακινημένος όμως απ’ τον αγνότερο πατριωτισμό— να προσφέρει εξακολουθητικά τις υπηρεσίες του στους εκάστοτε ισχυρούς της πόλης του, τόσο στους δημοκρατικούς όσο και στους αντιπάλους τους Μεδίκους’. Έτσι και το έργο του Μακιαβέλι θα μπορούσε να τεθεί συγκριτικά με τους λόγους αρχαίων συγγραφέων.

Επιπρόσθετα, ο Φώτιος, με επίκεντρο τον χαρακτήρα του πολιτικού ανδρός, επισημαίνει τους επίσης κύριους παράγοντες της σκέψης και της ευστροφίας του ηγέτη, τους οποίους συνδέει με τη φρόνηση που πρέπει να τον χαρακτηρίζει: ‘...σε όλη σου τη ζωή πρέπει να εξασκείς την φρόνηση’ (Φώτιος 2007: 31), ενώ σε άλλο χωρίο σημειώνει ότι ‘...Πριν από κάθε πράξη να προηγείται σκέψη. Γιατί εκείνες οι πράξεις που γίνονται απερίσκεπτα τις περισσότερες φορές είναι επισφαλείς’ (Φώτιος 2007: 55). Η ώριμη σκέψη θα φέρει τη φρόνηση, που αποτελεί προτέρημα των ηγεμόνων, καθώς με αυτή προλαβαίνουν το κακό. Έτσι, η προνοητικότητα για την αποφυγή λαθών είναι αποτέλεσμα της εξάσκησης του ηγεμόνα στη φρόνηση. Και η εξάσκηση με τη σειρά της φέρνει την εμπειρία που προσφέρει γνώση. Σημειώνει ο Φώτιος ότι ‘η διαρκής ενασχόληση με τα πράγματα και η εμπειρία προσφέρουν γνώση’ (Φώτιος 2007: 31), ενώ ο Μακιαβέλι (2006: 43) κατά τον ίδιο τρόπο και με αναφορά τη σύνεση σημειώνει ότι ‘...πρέπει, λοιπόν, ένας συνετός άνθρωπος να μπαίνει πάντοτε σε δρόμους που χάραξαν μεγάλοι άνδρες και να μιμείται εκείνους που υπήρξαν εξαιρετικοί...’. Ο ηγέτης πρέπει να σκέφτεται εξονυχιστικά πριν από τη λήψη της απόφασης χρησιμοποιώντας την εμπειρία και τις γνώσεις του, πράγμα που τον καθιστά έξυπνο, και όχι να λαμβάνει αποφάσεις εν βρασμώ και απερίσκεπτα. Βέβαια, το κρίσιμο στοιχείο είναι ο προσδιορισμός του ποιος μπορεί να θεωρείται έξυπνος και εύστροφος και αν τα χαρακτηριστικά της ευφυΐας και ευστροφίας του ηγέτη επηρεάζονται από το πολιτικό, φιλοσοφικό και ηθικό περιβάλλον της εποχής του.

Ακόμη, για τον χαρακτήρα του ανθρώπου ηγεμόνα και τη σχέση του με την πόλη, τόσο ο Φώτιος όσο και ο Μακιαβέλι

επισημαίνουν το προτέρημα της αρετής, μιας ‘αρετής’ της οποίας το περιεχόμενο διαφοροποιείται μεταξύ της αρχαιοελληνικής, της βυζαντινής και της νεωτερικής σκέψης.<sup>3</sup> Ήδη από την αρχαία ελληνική σκέψη η έννοια της αρετής βρίσκεται στον πυρήνα του φιλοσοφικού στοχασμού και αφορά την ευδαιμονία του πολίτη, ενώ στη νεωτερική σκέψη και στον Μακιαβέλι (2006: 43) η αρετή (ως virtue), έχοντας διαφορετική ηθική διάσταση, αφορά τη δόξα του ηγεμόνα μιμούμενου τους μεγάλους άνδρες. Αντίθετα, η βυζαντινή σκέψη, συγκεκριμένα ο Φώτιος (2007: 53), προσδίδει διαφορετικό περιεχόμενο στην αρετή σημειώνοντας στο κείμενό του: ‘...κάποιοι λένε ότι η αρετή του άρχοντα φαίνεται από το ότι μπορεί να μετατρέψει μία πόλη από μικρή σε μεγάλη, εγώ θα έλεγα ότι η αρετή του άρχοντα φαίνεται περισσότερο από το ότι μπορεί να μετατρέψει μία πόλη από φαύλη σε χρηστή...’. Το ζήτημα του προσδιορισμού του ποιος είναι ενάρετος και τι εμπεριέχει η έννοια της αρετής συνιστά διαχρονική ερευνητική άσκηση. Ιδιαίτερα στην πολιτική σφαίρα, η αναζήτηση του κώδικα που αφορά την αρετή έχει ξεχωριστή σημασία λόγω του χαρακτήρα της πολιτικής, αλλά και της προσπάθειας να αναζητηθεί μία αλήθεια μέσα από την αρετή. Συνεπώς, η σύγκριση μεταξύ της ‘αρετής’ των αρχαίων Ελλήνων, της ‘αρετής’ του Φωτίου και της ‘αρετής’ του Μακιαβέλι είναι μια σημαντική επιστημονική συζήτηση που διευρύνει τους ερευνητικούς ορίζοντες.

Μία άλλη θεματική που αναδεικνύει το έργο του Φωτίου είναι η σχέση του ηγεμόνα με τον λαό. Σημειώνει χαρακτηριστικά για αυτή τη σχέση: ‘προστάτευσε τους υπηκόους σου ευεργετώντας τους σαν να είναι η δύναμη της εξουσίας σου και τα μέλη του σώματός σου. Αν καταστραφούν αυτά, κινδυνεύει να καταστραφεί και η εξουσία σου μαζί τους’ (Φώτιος 2007: 93). Ταύτιση με τον Φώτιο έχει και ο λόγος του Μακιαβέλι ο οποίος

3. Για το ζήτημα του περιεχομένου της αρετής στην αρχαιοελληνική σκέψη, η οποία εμπερικλείει το ιδεώδες της ευδαιμονίας, καθώς και τη διάκρισή της από τη νεωτερική, όπως εκφράζεται στον Μακιαβέλι βλ. Παπαγιαννόπουλος (2016). Για τη βυζαντινή πολιτική σκέψη και πρακτική και τη θέση της αρετής σε αυτές βλ. Kaldellis (2015).

θέλει τον λαό να είναι αναπόσπαστο κομμάτι της εξουσίας του ηγεμόνα, καθώς, όπως σημειώνει, ‘σ’ έναν ηγεμόνα είναι απαραίτητο να έχει τον λαό φιλικό: αλλιώς δεν έχει στήριγμα στους δύσκολους καιρούς’ (Μακιαβέλι 2006: 70) και ‘... οι συνετοί ηγεμόνες έχουν φροντίσει με μεγάλη επιμέλεια ... να ικανοποιούν τον λαό και να τον κρατούν ευχαριστημένο: γιατί αυτό είναι μία από τις σπουδαιότερες φροντίδες που έχει ένας ηγεμόνας’ (Μακιαβέλι 2006: 123). Στον άξονα της σχέσης ηγεμόνα-λαού, όπως αυτή καταγράφεται από τον Φώτιο και τον Μακιαβέλι, μπορεί να εξεταστεί η σχέση στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα μεταξύ των πολιτικών αρχηγών και του σώματος των πολιτών.

Καταληκτικά, υπογραμμίζεται ότι τα κείμενα του Φωτίου και του Μακιαβέλι με επίκεντρο τον ηγέτη και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας αποτελούν σημαντική βάση για να εμβαθύνει κανείς στη συγκριτική ανάλυση μεταξύ διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων για την πολιτική εξουσία, δεδομένου ότι η ελληνική και η δυτική κοσμοαντίληψη, που εκφράζονται εν μέρει αντίστοιχα από τον Φώτιο και τον Μακιαβέλι στα υπό αναφορά κείμενα, διαφοροποιούνται τόσο μεταξύ τους όσο και από άλλες κοσμοαντιλήψεις. Τα δύο έργα δύνανται να δώσουν απαντήσεις σε ένα εύρος ερωτημάτων που αφορούν τους σύγχρονους ηγέτες και τις αδυναμίες που αυτοί παρουσιάζουν, ακόμη και αν αυτά μπορεί να μην αποτελούν τους απόλυτους οδηγούς για να γίνει κάποιος μεγάλος ηγέτης.

Τέλος, σημειώνεται ότι, προπάντων λόγω του ύφους τους, τόσο το κείμενο του Φωτίου όσο και το κείμενο του Μακιαβέλι έχουν κάποιους περιορισμούς. Η αποφθεγματική παράθεση νοθεσιών σε κανονιστική φόρμα εξ ορισμού ενέχει και τον περιορισμό στην ανάλυση, γεγονός που θα μπορούσε να αναδειχθεί ως αδυναμία των δύο έργων. Έτσι, οι επισημάνσεις τους, ελλείψει ισχυρών επαληθευτικών μεθόδων με ιστορικές αναφορές από τους ίδιους (περισσότερο στον Φώτιο και λιγότερο στον Μακιαβέλι), θα ήταν δυνατόν να τεθούν στο μικροσκόπιο της διάψευσης.

## Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ανδρεάδη, Η. (2006). Σημείωμα της μεταφράστριας, στο Ν. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Η. Ανδρεάδη. Αθήνα: Κάκτος.
- Αριστοτέλης (2006). *Ηθικά Νικομάχεια (Βιβλία Ε'-Κ')*, μτφρ. Δ. Λυμπουρλής, Β' τόμ. Αθήνα: Ζήτρος.
- Γιανναράς, Χ. (2006). Πρόλογος, στον Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ο Ηγεμών*, μτφρ.-σχόλ. Ι. Πλεξίδης. Αθήνα: Αρμός.
- Kaldellis, A. (2015). *The Byzantine Republic: People and power in New Rome*. Cambridge: Harvard University Press.
- Μακιαβέλι, Ν. (2006). *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Η. Ανδρεάδη. Αθήνα: Κάκτος.
- Machiavelli, N. (1992). *The Prince*. New York: Alfred A. Knopf.
- Νικίας, Χ. Α. (2017). *Η Τέχνη της ηγεσίας υπό το πρίσμα των κλασικών*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παπαγιαννόπουλος, Η. (2016). Η ποιητική της κυριαρχίας: Για τον Μακιαβέλι του Παναγιώτη Κονδύλη, *Φρέαρ*, 14: 128-160.
- Πλεξίδης, Ι. (2007). Εισαγωγή, στον Φώτιου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ο Ηγεμών*, μτφρ.-σχόλ. Ι. Πλεξίδης. Αθήνα: Αρμός.
- Πλωρίτης, Μ. (2007). Φωτισμοί από Φώτιον: Ανοιχτό γράμμα στον Πρωθυπουργό, στον Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ο Ηγεμών*, μτφρ.-σχόλ. Ι. Πλεξίδης. Αθήνα: Αρμός.
- Σαλκίτζογλου, Τ. (2006). Επιλεγόμενα ή Αναδρομική Εισαγωγή στον Νικολό Μακιαβέλι, στο Ν. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Η. Ανδρεάδη. Αθήνα: Κάκτος.
- Stradoudaki-White, D. & J. R. Berrigan Jr. (1982). *The Patriarch and the Prince: The letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*. Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press.
- Φώτιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (2007). *Ο Ηγεμών*, μτφρ.-σχόλ. Ι. Πλεξίδης. Αθήνα: Αρμός.

